

В. І. ТИМОШЕНКО
доктор юридичних наук,
професор

ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПОЛІТИКО- ПРАВОВІЙ ДУМЦІ ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ І ПРОСВІТНИЦТВА

У статті розглядається ідея прав і свобод людини в історії вітчизняної політико-правової думки епохи Відродження і Просвітництва, їх обумовленість різними факторами, можливості й гарантії реалізації в державі.

Ключові слова: право, свобода, індивід, рівність, гуманізм.

В статье рассматривается идея права и свобод человека в истории отечественной политико-правовой мысли эпохи Возрождения и Просвещения, их обусловленность разными факторами, возможности и гарантии реализации в государстве.

Ключевые слова: право, свобода, индивид, равенство, гуманизм.

The article considers the idea of human right and freedoms in the history of national political and legal thought in the Renaissance and Enlightenment times, the factors that influenced them, as well as possibilities and guarantees of their implementation in the state.

Key words: law, freedom, individum, equality, humanism.

Успіхи в розбудові України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави великою мірою визначаються успіхами і досягненнями населення, які можливі тому, що люди користуються правами і свободами. У зв'язку з цим теоретичне обґрунтування змісту прав і свобод людини, способів і юридичних засобів їх забезпечення та захисту є важливим завданням юридичної науки. Предметний зміст прав і свобод людини, їх форми прояву та пріоритетна спрямованість постійно змінюються. Такі зміни особливо відчутні у політичній сфері, де з реалізацією прав і свобод людини пов'язані демократичні перетворення у суспільстві. Тому дослідження проблем прав і свобод завжди є виправданим, незважаючи на велику кількість публікацій сучасних авторів і мислителів минулого, які звертались до даної проблеми.

Вся історія людства була історією боротьби за права і свободи. Поява прав і свобод відкрила перед людьми нові можливості і перспективи. Зародження у християнській ідеології принципів прав і свобод стало величезним відкриттям у соціальній сфері. З цими принципами пов'язано

становлення нової людини, людини нових якостей, яка звільнилась від усього того, що несе з собою світ, далекий від досконалості.

В епоху Відродження, що припадає на історичний період XIV – початку XVII ст., відбувалось відновлення в європейській культурі традицій Античності, духу першохристиянства з його філософськими та моральними ідеалами. В Україні Відродження (або ренесансний гуманізм) охоплює історичний період з середини XIV до кінця XVII ст., політико-правова думка якого відповідно до західноєвропейських традицій обґрунтовувала віру в людину та її можливості¹. Система світоглядних орієнтацій, центром яких є людина, її високе призначення та право на вільну самореалізацію, одержала назву гуманізм (лат. *humanus* – людський, людяний). Виходячи з уявлення про людину як визначальну мету і вищу цінність суспільства, гуманізм проголошує критерієм оцінки соціальних інститутів їх можливість забезпечити благо людини, створити умови для вивільнення її можливостей. На відміну від середньовічного релігійного світогляду, центром якого був Бог, гуманісти висунули ідею антропоцентризму, згідно з якою людина стала центром буття і найвищою метою Всесвіту. Спираючись на філософію раціоналізму, вони проголосували право людини на задоволення земних потреб, обґрунтовували ідеї свободи особистості і справедливого суспільного ладу. Разом з філософією

раціоналізму виникли теорія природного права та теорія договірного походження держави, що були розроблені на методологічних засадах філософії раціоналізму. Власне ідея про природне право, як про щось необхідне, з'явилась задовго до природно-правової школи. Однак остання теоретично інтерпретувала цю ідею на основі філософії раціоналізму.

Відродження і гуманізм, будучи загальноєвропейським явищем, водночас у різних країнах Європи має свої специфічні особливості. Відмітною ознакою українських гуманістів стало зосередження уваги на історіософській та суспільно-політичній проблематиці, пов'язування ідеї індивідуальної свободи з інтересами спільного блага, яким нерідко надавалось пріоритетне значення.

До спадщини вітчизняних мислителів епохи Відродження і Просвітництва зверталися сучасні вчені-юристи, філософи, політологи, історики: В. М. Горбаль, М. М. Гуренко, О. В. Кресін, І. О. Кресіна, І. В. Куташев, В. Д. Литвинов, В. М. Нічик, О. М. Мироненко, С. П. Мороз, О. І. Салтовськый, О. В. Скрипнюк, М. В. Томенко та ін. Разом з тим проблема права і свобод людини потребує подальших досліджень. Це стосується у першу чергу змісту прав і свобод людини в історії вітчизняної політико-правової думки, їх обумовленості різними факторами, можливостей і гарантій реалізації в державі.

Зачинателями ренесансно-гуманістичних ідей в Україні були Й. Ве-

рещинський, І. Вишенський, М. Гусовський, І. Домбровський, Ю. Дрогобич, С. Кленович, Ст. Оріховський-Роксолан, С. Пекалід, П. Русин, Ш. Шимонович та ін.

Один із найвидатніших українських політико-правових мислителів епохи Відродження – Станіслав Станіславович Оріховський-Роксолан (1516-1566), автор численних праць історичного, філософського, правового і канонічного характеру. Він народився в с. Оріховка Перемишлянської округи Руського воєводства. Початкову освіту здобув у Перемишлі, згодом навчався в провідних університетах тогочасної Європи – Краківському, Віденському, Віттенберзькому, Падуанському, Болонському, вдосконалював знання в Римі, Венеції, Лейпцігу². Свої погляди щодо прав і свобод людини, ролі й місця правителя в державі, загального блага, засновані на теорії природного права, виклав переважно у творах “Напучення польському королеві Сигізмунду Августу” і “Про право природне”, написані латинською мовою.

Мислитель обґрунтовував думку, що мірою прав і обов’язків людини, її рівності і справедливості, свободи та її обмежень є закон природи. Він дає можливість людині користуватись її правами в умовах зовнішньої і внутрішньої безпеки. Людина має природні права на життя, свободу совісті, віри, слова, право слідувати велінням власного розуму, право на мир, злагоду і спокій у державі, право на

приватну власність. Право власності розглядав як утримання від зазіхань на чужу власність. Порухення будь-якого з цих прав є порушенням природного права і свідченням дикості, варварства і деспотизму. Ст. Оріховський-Роксолан доводив, що свобода людини є її природним станом. Ідею свободи він називав найбільшим надбанням суспільства. Завдяки їй особистість може реалізувати свою сутність. Справжню свободу, на думку Ст. Оріховського-Роксолана, забезпечує така держава, де всі підкоряються закону та рівні перед ним. Дотримання законів розглядав не як обмеження свободи, а як її запоруку, як стримуючий фактор для всіх, хто свободу порушує. За словами Ст. Оріховського-Роксолана, “закон..., якщо він є душею і розумом держав, значно кращий за непевну державу і вищий за короля”, в державі повинна “править не людина, а закон”³. Закон – це правові норми, що стоять на сторожі справедливості. При цьому природне право вище від законів, створених людьми.

Ідеальна форма правління у Ст. Оріховського-Роксолана – станова виборна монархія, обмежена законом. У такому разі, на його думку, державна влада буде належно організована і впорядкована, що забезпечить можливість суспільству і кожному індивіду розвиватись як найкраще. А обов’язковою умовою належного правління в державі вважав поєднання мудрості правителя і його моральних якостей. Оточення

короля також повинно складатися із найкращих людей держави, які реальними справами довели, що гідні своїх посад. При цьому мислитель робив помилковий висновок, що моральні якості правителя і його оточення набуваються завдяки освіченості цих людей.

Орієнтуючись на принцип загального блага, що передбачає підпорядкування інтересів особи загальнонародним, розрізняв визнання права і запровадження його в життя. Мету держави вбачав у забезпеченні інтересів людини, підданого, у тому числі його безпеки, що є можливим лише у разі встановлення у державі порядку і найкращого її облаштування. Держава гарантує людині її права, має перед нею ряд обов'язків. Але людина, підданий, має ще більше обов'язків перед державою: її діяльність повинна бути спрямована на забезпечення інтересів держави і суспільства. Якщо ж інтереси особистості домінуватимуть над загальнонародними, то держава буде існувати недовго. Ці ідеї Ст. Оріховського-Роксолана набули подальшого розвитку у творчості його сучасників і послідовників, починаючи з полемістів.

Одним із перших полемічних творів вважається книга "Апокрисис" (бл. 1598 р.), автор якої відомий під псевдонімом Христофор Філалет (Мартин Броневський) (? – бл. 1650 р.) – діяч Острозького культурно-освітнього осередку. У формі релігійної полеміки в "Апокрисисі" обґрунтову-

ється ідея рівності людей, незалежно від віросповідання і становища в суспільстві. На думку автора, відносини між підданими і монархом мають ґрунтуватися на природному праві, законі та добровільній згоді. Піддані повинні захищати свої права від зазіхань влади. Порушення правителем прав і свобод людини, на думку Христофора Філалета, ослаблює державу і призводить до її занепаду⁴.

Відомим представником полемічної літератури кінця XVI – початку XVII ст. був Іван Вишенський (між 1545–1550 рр. – після 1620 р.) – письменник, автор послань і трактатів, які мали великий резонанс у суспільстві. І. Вишенський народився в с. Вишня Судова в Галичині. Деякий час навчався в Луцьку, був близький до Острозького літературно-наукового гуртка. Після 1580 р. переселився на Афон (на території сучасної Греції), звідки, будучи ченцем, надсилав в Україну послання. У 1598–1601 рр. десять його творів було об'єднано в рукописну "Книжку".

Головна тема полемічних творів І. Вишенського – боротьба з католицизмом і прихильниками Берестейської церковної унії 1596 р. Разом з тим мислитель обґрунтував ідею соціальної рівності, що базується на природній рівності всіх людей, незалежно від походження і становища у суспільстві. Полеміст гостро критикував тогочасні світські та церковні порядки, порівнював їх з простотою старохристиянського братства як

здійснення царства Божого на землі, де всі люди рівні і не мають власності або мають лише незначну власність.

Засуджуючи соціальну нерівність, І. Вишенський обґрунтовував принцип соборності, сутність якого бачив у тому, що в суспільстві все має вирішуватись спільно, одна людина не може володіти всіма іншими. Реалізація цього принципу, на його думку, забезпечить громадянський добробут, коли за особою селянина буде визнаватись право на самостійність і свободу, коли всі люди будуть рівні, восторжествує справедливість⁵. Властитель, як і будь-яка інша особа, може припускатися помилок, за які повинен нести відповідальність. Його влада повинна бути обмежена, оскільки він є рівним зі своїми підданими.

Подальший розвиток ідеї прав і свобод людини можна спостерігати у творчості мислителів епохи Просвітництва, які продовжили гуманістичні традиції епохи Відродження. Хронологічні рамки Просвітництва, як загальноєвропейського явища, позначаються кінцем XVII – початком XIX ст. Соціально-економічна ситуація у тогочасній Європі зумовила основні ідейні настанови Просвітництва, що полягали у критичному ставленні до соціальної і політичної організації феодального суспільства, до релігійних догматів і схоластики. Просвітники критикували феодальний лад, абсолютизм, проголошували його несправедливим, таким, що суперечить природному праву. Пробле-

му нерівності між людьми пропонували вирішувати з позицій природного права. Вони намагались наблизити “царство розуму”, в якому досконалі і свідомі люди будуть жити у повній гармонії між собою, восторжествує природне право і рівність, у суспільне життя будуть запроваджені цінності, що базуються на повазі до людської особистості, гуманізм стане вищою нормою соціального життя.

Ідеї просвітників суттєво вплинули на методологію, зміст і напрями розвитку правової науки, яка поставила у центр уваги людину, як самоціль, особиста свобода та юридична рівність якої є основою розвитку цивілізації.

В Україні окремі ідеї раннього Просвітництва знайшли підтримку на початку XVIII ст. у творах Мануйла (Михайла) Олександровича Козачинського (1699 р., м. Ямпіль, тепер Вінницької області – 1755 р., м. Случьк, тепер Білорусь) та інших діячів Києво-Могилянської академії. М. О. Козачинський у своїй праці “Філософія Арістотелева” обґрунтовував думку, що і правитель і піддані мусять дотримуватись закону, що вони є рівними перед законом. Головне призначення закону – забезпечення загального блага. М. О. Козачинський поділяв закони на вічні та часткові. Часткові, у свою чергу, поділяються на природні й довільні. Природний закон – це саме природжений закон, створений Богом. Довільний, на відміну від природного, створюється законодавцем. З при-

родного закону мислитель виводив поняття свободи як загального блага для людей. Довільний закон може суперечити природному, але він має забезпечувати загальне благо людей. Довільні закони допускають певну рівність, оскільки вони створюються людьми, а нерівність неминуча навіть у найбільш справедливому суспільстві⁶.

Просвітником-гуманістом був Григорій Савич Сковорода (1722 р., с. Чорнухи Полтавської області – 1794 р., с. Пан-Іванівка, тепер Сковородинівка Золочівського району Харківської області) – видатний український філософ і поет. Г. С. Сковорода не дав систематизованого викладу своїх уявлень щодо прав і свобод людини у державі, однак постійно звертався до цієї теми у своїх численних творах.

Ідеал Г. С. Сковороди – “духовна республіка”, в якій панує соціальна рівність і справедливість, діють “законы совсем противные тиранским”⁷. Ці закони забезпечують свободу, рівність, справедливість і загальне благо.

Одним із найвидатніших просвітиків був Яків Павлович Козельський (1726 р. (1729 р.), с. Келеберда, тепер Канівського району Черкаської області – після 1795 р., с. Крутий Берег, тепер Лубенського району Полтавської області) – український і російський філософ і правознавець. Свої погляди щодо прав і свобод людини виклав переважно у книзі “Філософічні припущення”.

Я.П. Козельський підтримував теорію природного права і суспільного договору. Він поділяв думку Ж.-Ж. Руссо, що у минулому існував природний стан людини. Однак вчений стверджував, що такий стан неможливо повернути. За словами Я. П. Козельського, “натуральне благополуччя безповоротне”⁸. Він також погоджувався з думкою Д. Дідро щодо необхідності розумного примирення соціального з природним. Вважав, що, враховуючи досвід минулого, треба все ж таки виходити із сучасних реалій. Природні закони є тією основою, з якої повинні формуватися закони у сучасному суспільстві. Лише ті закони держави, які ґрунтуються на природних правах, є справедливими. Громадянські закони, тобто внутрішні закони держави і норми міжнародного права, які створюються в результаті укладення суспільного договору, мають забезпечувати й захищати реалізацію природних прав людини. Несправедливими є закони, відповідно до яких людина може бути у рабстві, повністю залежати від іншої людини. Держава повинна вказати людям шлях до загального блага, забезпечити соціальний мир і рівноправ'я, захищати їх інтереси. Держава має служити громадянам, а не вони їй.

Особлива роль у проєкті Я. П. Козельського відведена принципу гармонії між особистими і суспільними інтересами, що досягається завдяки компромісу між особистим і суспільним, як умовою благополуччя наро-

ду. Для його досягнення індивіди мають орієнтуватися на етику розумного егоїзму. Для загального блага важливе розуміння кожного, що він є повноправним членом певного соціуму і як такий може досягти максимального задоволення своїх потреб. Кожна людина повинна усвідомлювати, що вона має не лише права, а й обов'язки стосовно інших людей. За словами Я. П. Козельського, "обов'язки людини щодо інших людей полягають у тому, у чому й обов'язки до неї самої"⁹.

Просвітником був також відомий український і російський правознавець Семен Юхимович Десницький (бл. 1740 р., м. Ніжин, тепер Чернігівської області – 1789 р., м. Москва). Він поділяв права людини у галузі "природної юриспруденції" на: 1) права природні, "які людина має для захисту свого тіла, честі, гідності і власності"; 2) права набуті, що "виникають у суспільстві від різного стану і звання людей" у сферах влади "законодавчої, судительної і каральної"; 3) права, що "виникають від різних і взаємних справ між обивателями"; 4) право, "що належать до благоустрою і добробуту, зручного утримання і безпеки обивателів..., до запобігання внутрішнім заворушенням і до захисту від ворожих нападів"¹⁰.

Просвітник відстоював право особи на всебічний розвиток і задоволення своїх потреб, перш за все, свободу економічної діяльності. Незважаючи на спроби виправдати соціальну і станову нерівність у суспільстві, С. Дес-

ницький водночас засуджував кріпосне право, вимагав заборонити на законодавчому рівні закріпачення тих селян та їх дітей, які одного разу вже були звільнені від кріпосної залежності¹¹. Він вважав справедливим і необхідним надання кріпосним права власності на рухоме і нерухоме майно, висловлювався за поширення освіти в країні, за поліпшення діяльності законодавців, суду, різко засуджував катування і страти, як покарання злочинців. С. Ю. Десницький обґрунтовував установа юридичної, формальної рівності всіх людей.

Враховуючи економічні і політичні реалії свого часу, просвітники поглиблювали розуміння свободи, як першооснови прав людини. Свободу завжди розглядали як умову, що дає можливість людині реалізувати свої прагнення. В Новий час волевиявлення особи переосмислювалось на основі принципів раціоналізму. Так, український і російський просвітитель, філософ, правознавець і поет Петро Дмитрович Лодій (1764–1829) розглядав громадянську свободу як "по наведенню розуму самовільне визначення самого себе у діянні... Громадянська свобода є незалежність від влади законодавчої у здійсненні таких дій, які сприяють досягненню власної своєї цілі й приватного свого блага, якщо тільки оте здійснення дій не противне цілі держави"¹². Отже, вільна конкуренція приватних інтересів, які обумовлені соціальною роллю індивіда і закріплені державою, є правом особи.

Таким чином, українські політико-правові мислителі епохи Відродження і Просвітництва розглядали права і свободи людини у безпосередньому зв'язку з конкретно-історичними умовами життя суспільства, економічною і політичною ситуацією в державі, соціальною структурою, традиціями і правосвідомістю населення. На політико-правових ідеях даного періоду суттєво позначилася релігійно-богословська полеміка (у тому числі й стосовно ідеї релігійної свободи народу та свободи релігійного сповідання людини).

Будучи прихильниками переважно природного права, політико-правові мислителі епохи Відродження і Просвітництва розглядали людину як частину природи і проголошували її право на природні права, акцентували увагу на тому, як повинно бути відповідно до природного права.

Гуманісти дійшли висновку, що держава є засобом досягнення загального блага, яке розкривається в поняттях рівності і права (як засад, що забезпечують справедливість, свободу, мир і безпеку), гармонії та взаємної користі особи і держави. Принципи загального блага – це також патріотизм, захист вітчизни, суспільно корисна праця, підпорядкування особистих інтересів спільним. На цих принципах у подальшому буде побудована класична буржуазна політико-правова наука.

Результатом індивідуалістичних тенденцій епохи Відродження став ідеал свободи. Він виявляється в ак-

центуванні уваги на правах особи, відповідальності людини як перед собою, так і перед суспільством.

Проблема свободи завжди була пов'язана з проблемою боротьби з її обмеженнями. Політико-правова думка епохи Відродження і Просвітництва сприяла поширенню ідеології визвольного руху, втіленню в життя сподівань народу на здобуття незалежності, демократизації суспільства. Через відсутність української держави ця ідея була актуальною протягом віків.

У творчості українських мислителів до кінця XVIII ст. переважала ідея прав людини без їх зв'язку з обов'язками. Поглиблювалось розуміння свободи як філософської і правової категорії. Свободу почали розглядати як свободу думки і совісті, як особисті і політичні права, як свободу економічної діяльності. Простежується розмежування політичних свобод на індивідуальні, станові, релігійні і свободи народні. Особливої популярності набула ідея соціальної свободи.

Логічним завершенням і оформленням уявлень про рівність стало втілення ідеалу рівності у праві – розуміння рівності як міри свободи. З обґрунтуванням юридичної рівності стало можливим існування прав і свобод особи. Юридична рівність, яка до того була доступною лише певним верствам суспільства, стала загальною. У цьому полягає демократизм принципу юридичної рівності.

Сучасні дослідники мають враховувати здобутки своїх попередників, що забезпечує не лише дотримання принципу наступності в науці, а й сприяє усуненню недоліків у процесі вирішення проблем сьогодення. Юридична наука має теоретично обґрунтувати належні гарантії та шляхи реалізації прав і свобод, визначити критерії їх ефективності, сприяти подоланню негативних явищ, які призводять до забуття змісту природних прав людини або лише формального їх проголошення.

Література

1. Див.: *Хамітов Н.* Відродження // Філософський енциклопедичний словник / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К.: Абрис, 2002. – С. 88.
2. Див.: *Салтовський О. І.* Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя). – К.: Вид-во ПАРАПАН, 2002. – С. 34, 35.
3. *Оріховський С.* Напучення польському королеві Сигізмунду Августу // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. – К.: Дніпро, 2001. – Т. 2. Кн. 1. – XVI ст. / Упоряд., передм., прим. В. Шевчука. – С. 127.
4. *Філалет Х.* Апокрисис // Історія філософії України. Хрестоматія: Навч. посіб. / Упоряд. М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин, А. К. Бичко та ін. – К.: Либідь, 1993. – С. 119–138.
5. Див.: *Вишенський Іван* Книга // Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9-ти т. – К.: Дніпро, 2001. – Т. 2. Кн. 2. – Перша половина XVII ст. / Упоряд., прим. В. Шевчука. – С. 7–37; *Сумцов Н. Ф.* Иоанн Вышенский (Южно-русский полемист XVII в.). – К.: Изд. ред. “Киевская старина”, 1885. – С. 26.
6. Див.: *Києво-Могилянська академія в іменах. XVII – XVIII ст.* Енцикл. вид. // Упоряд. З. І. Хижняк; За ред. В. С. Брюховецького. – К.: Вид. дім “КМ Академія”, 2001. – С. 262–263; *Куташев І. В.* Політична думка доби гетьманщини. – К.: Укр. Центр духовної культури, 2007. – С. 279, 280.
7. *Сковорода Г.* Твори. В 2-х т. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – Т. I. – С. 232.
8. *Козельський Я. П.* Философические предположения, сочиненные надворным советником и правительствующего сената секретарем Яковом Козельским в Санкт-Пейтербурге 1768 года // Избр. произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. В 2-х т. – М.: Наука, 1952. – Т. 2. – С. 412.
9. Там само. – С. 503.
10. Цит. за: *Мироненко О. М.* Десницький Семен Юхимович // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемпученко (гол. редкол.) та ін. – К.: Укр. енциклопедія, 1999. – Т. 2: Д-Й. – С. 165.
11. *Десницький С. Е.* Представление о учреждении законодательной, судительной и наказательной власти в Российской империи // Избр. произведения русских мыслителей вт. пол. XVIII века. В 2-х т. – М.: Госполитиздат, 1952. – Т. I. – С. 322.
12. Цит. за: *Політологія / За ред. О. І. Семківа.* – Львів: Світ, 1994. – С. 100 – 101.

